

KISS László

# Almási Balogh Pál, a méltatlanul elfeledett orvos-polihisztor



A magyar irodalomkritikai gondolkodás fejlődését taglaló irodalomtörténész „nagy műveltségű orvos-polihisztornak” nevezi Almási Balogh Pált (1794–1867).<sup>1</sup> „Sokoldalú tudós volt” – írják róla az 50000 tételes könyvtárát bemutató kötet szerzői.<sup>2</sup> Viszont hiába keressük a róla szóló fejezetet a reformkor akadémikus orvosait felsorakoztató, orvosok és orvostörténészek által írt *Híres magyar orvosok* sorozat első kötetében.<sup>3</sup> Éppen ők vonnák kétségbe Almási Balogh Pál „tudós” voltát? Tekintsük talán a filológusok (bölcsesek, nyelvészek) túlzásának a polihisztori minősítést? Úgy érezzük, Almási Balogh Pál halálának 150. évfordulója jó alkalom arra, hogy megpróbáljunk újabb, eddig nem, vagy kevésbé ismert adatok közreadásával választ adni a feltett kérdésekre.

Almási Balogh Pál életútja a Borsod megyei Nagybarcától a földi maradványainak helyre adó budapesti Kálvin téri református templom kriptájáig Nagy Károly ózdi helytörténész könyvéből közismert.<sup>4</sup> A sárospataki református kollégium, majd a pesti orvosi kar végzettségét, a németországi tanulmányútja tapasztalataival gazdagodott orvosdoktor magyar nyelvű munkái alapján már 1831-ben levelező, majd 1835-ben rendes tagjává választotta a Magyar Tudós Társaság (Magyar Tudományos Akadémia). A kezdetben tiltott, később megtúrt homeopátia (hasonszenvészet) híveként lett Pest-Buda keresett gyakorló orvosa. Kezelte Széchenyit és Kossuthot is, így nem meglepő, hogy e nevek által (is) fémjelzett reformkori kezdeményezésekből (Iparegyesület, Angol-Magyar Kereskedelmi Intézet, Állatkinzás Elleni Egyelet, orvosok és természetvizsgálók vándorgyűlései stb.) aktívan kivette részét.

## **Az embriológia magyar úttörője**

Nagy Károly nem volt orvos és nem lehetett járatos a reformkori orvosi latin nyelvben sem. Ennek tudható be, hogy könyvében nem méltatta külön fejezetben Balogh Pál orvosi értekezését. Holott éppen ezen értekezés okán érdemli ki Balogh leginkább a „tudós” minősítést.

Az egyetemi doktori cím elnyerésének a 16. századtól kezdve követelménye az „avatási értekezés” (dissertatio inauguralis) megírása és kinyomtatása. E szokást átvette a Nagyszombatban (Trnava, Szlovákia) 1769-ben felállított, majd Budára, illetve Pestre áthelyezett orvosi kar is. Mivel a tanítás nyelve a latin volt, az értekezések is e nyelven készültek; csak 1822-től jelennek meg magyar (esetleg német) nyelvű disszertációk is.<sup>5</sup>

Az 1817 és 1822 között a pesti orvosi karon tanuló Balogh Pál 1823 januárjában nyomtatta ki a pesti Trattner nyomdában szokatlanul terjedelmes, 115 oldalas disszertációját. Általában ezt tekintik Balogh első, nyomtatásban megjelent művének, ám ez csak részben, az önálló megjelenést tekintve igaz. Balogh ugyanis már medikusként munkatársa az 1817-től megjelenő *Tudományos Gyűjtemény* c. folyóiratnak. Az évente 12 kötetben megjelenő kiad-



vány 1819. évi II. kötetében olvasható a még csak B. P. szignót használó Balogh tizenhat oldalas tanulmánya. *A Kép-írásról, annak gyakorlásáról, és betséről* c. dolgozatában a 25 éves orvos nemzeti képtár felállítását javasolja.<sup>6</sup> Disszertációja megjelenése idején neve tehát már ismert volt és valószínűleg számos pesti/Pest megyei személyiséggel lehetett kapcsolatban. Erre utal az a tény, hogy amíg medikustársai többnyire egy személynek (szülőnek, pártfogónak) ajánlották munkájukat – Bugát Pál 1818-ban Kiss Sándor táblabírónak, Schedel (Toldy) Ferenc 1829-ben Lenhossék Mihály országos főorvosnak – Balogh négy személyt tart az ajánlásra érdemesnek. Bárczay Pál Pest vármegyei alispán, Pázmány Károly főszolgabíró, Szathmáry Mihály táblabíró ma már alig emlegetett nevek, ám az elsőként szereplő Péchy Imre alnádor nemcsak közéleti rangja miatt érdemel figyelmet. A jogi végzettségű Péchy Imre (1753–1841), 1813-tól alnádor (a pesti királyi táblánál a nádor helyettese), majd 1824-től a hétszemélyes tábla bírója, az 1825–27-es, Akadémia-alapításról is híres „diéta” követe, 1830-ban a munkáját megkezdő Akadémia Igazgató Tanácsának lesz a tagja. E ténynek majd Balogh akadémiai pályafutásának kezdeténél (1831) lesz jelentősége.

Visszatérve „az agyvelő fejlődéséről (evolúciójáról) és életműködéséről” írt disszertációra, már maga a témaválasztás Balogh „nagy műveltségére” utal. A 19. század elején futótűzként terjed Európában Franz Joseph Gall (1758–1828) Bécsben kidolgozott koponyatana (kranioszkópia, kraniológia, cranium = koponya), amelyet később frenológiának neveznek el. A „tan” lényege: a koponya külső formája és az ember észbeli és erkölcsi (lelki) tulajdonságai között kapcsolat áll fenn. Gall úgy vélte, hogy a lelki tulajdonságok az agykéreg bizonyos helyein lokalizálódnak és e helyek felett a koponyacsonton „dudor” keletkezik. Hamarosan divat és kedvenc időtöltés lett egymás koponyájának kölcsönös tapogatása.<sup>7</sup>

A vallás alapjaiba ütköző – a lelki tulajdonságokat anyaghoz, agyhoz kötő – tana miatt Bécsből elüldözött Gall Párizsban telepedett le és kutatásait Johann Kaspar Spurzheim (1776–1832) segítségével folytatta. Közösen adták ki francia nyelven többkötetes munkájukat kutatásaik eredményeiről. A gúny, csúfolódás és heves kritika ellenére Gall mégsem tekinthető sarlatánnak. Koponyatana ugyanis az emberi agyra irányította a kutatók figyelmét is, jelezve az ún. agyi lokalizáció lehetőségét, illetve az agyműködés kialakulásának evolúciós szemléletét.

E szemlélet alkalmazását az agyra (idegrendszerre) az ún. epigenetikus elmélet térhódítása tette lehetővé. A tojásban a csirke kifejlődését nyomon követve Kaspar Fridrich Wolf (1733–1794) megújította az ókorban már felvetett epigenézis gondolatát: a szervek az embrióban lépésről lépésre, meghatározott sorrendben és bonctani felépítésük fokozatos bonyolultabbá válása során fejlődnek ki.<sup>8</sup> Ez szembefordulás volt az ún. preformációs elmélettel, amely szerint a csírasejtben pici alakban, „preformálva” ugyan, de már valamennyi szerv megtalálható. Ezen elmélet szélsőséges változata szerint Ádám és Éva ivarsejtjeiben már ott volt az összes eljövendő nemzedék egymásba ültetett csírája. Wolf elmélete tekinthető az 1828-ban majd az emlősökre jellemző petesejt felfedezésével megszülető embriológia (magzattan) kezdetének. Az evolúciós, epigenetikus szemléletet az agyra a heidelbergi J. Friedrich Tiedemann (1781–1861) alkalmazta 1816-ban megjelent *Anatomie und Bildungsgeschichte des Gehirns im Foetus des Menschen...* azaz „az emberi magzat agyának bonctana és fejlődéstana” című munkájában.

E rövid tudománytörténeti összefoglalóra azért volt szükség, hogy tudatosítsuk Balogh disszertációjának tudományos értékét. Amelyet sajnos csak külföldön ismertek fel – lásd a *Tudományos Gyűjteményben* megjelent recenzió (Kivonás) lábjegyzetét. Fontos lenne ezért, pótolva közel kétszáz esztendő mulasztást, magyar nyelvre lefordítani Balogh 1823-ban kiadott disszertációját. E fordítás hiányában most csak a fentebb említett és egy francia lapban megjelent recenzió alapján ismertetjük a disszertáció legfontosabb tételeit.



Balogh munkájának első része a „Metamorphosis Cerebri”, azaz az agyvelői rendszer kialakulása. Megoszlottak a vélemények arról, hogy mi alakul ki először: a „trispianicus érzőin” (a korabeli magyar nyelvben az ín alatt ideg értendő – KL) vagy az „agy és hátgerintzvelő”. Balogh alsóbb rendű állatokon „az insectumokon s crustáceakon” (azaz rovarokon és rákokon – KL) tett „önnön észrevételei szerint” úgy véli, hogy legelőször a „hátgerintzvelő” alakul ki. Eltekintünk az idegrendszer fejlődésének további Balogh általi leírásától – megértéséhez már bizonyos szaktudásra van szükség – csupán konklúzióját ismertetjük: „... a foetus (magzat – KL) az életben első periódusától fogva, teljes megnövéséig, a kifejtődésnek mind azon léptőjén általmegy, a melyeket az alsóbb és felsőbb klasszisú állatok mutatnak...”<sup>9</sup> Ma ezt a Johann Friedrich Meckel (1781–1833) által megfogalmazott Meckel-tételként, illetve Haeckel-féle biogenetikai alaptörvényként ismerjük: „A magzati fejlődés a törzsfajlás rövid megismétlése”.

Balogh disszertációjának második része, a „de vita cerebri”, az agyvelő „életével”, működésével foglalkozik. Leszögezi, hogy „az emberi agyvelő eleje” (a homlok [frontális] lebeny – KL) „sokkal jobban ki van fejtdözve mint minden más állatké”.<sup>10</sup> A disszertációt „a Gall agyvelő tudományának rövid méltatása” zárja. Figyelemre méltó az értekezés 151. oldalán kezdődő „Fontes” (Források) című fejezete, amely latin, német és francia nyelvű munkákat sorol fel, köztük a már szóba került Meckel 1812-es kőrbontan kézikönyvét, illetve Gall-Spurzheim négykötetes munkáját.

Nem tudjuk, milyen úton-módon jutott el Balogh disszertációja Párizsba. A *Tudományos Gyűjteményben* „kivont”, báró Ferussac „egyetemes bulletin”-jében megjelent ismertetése ugyanis e sorokkal kezdődik: „Sajnáljuk, hogy ezen értekezés oly későn érkeze hozzánk, mivel megérdemli, hogy megismeressék: magában foglalja ez mind azt, a mi mondatott a Érzőidegrendszernek kifejtődéséről, s ezen rendszernek életéről, azon időszakig, melyben a Szerző írt”.<sup>11</sup>

Közismert és leírása könnyen hozzáférhető<sup>12</sup> – ezért részletesen nem foglalkozunk vele – Baloghnak két évvel a disszertáció megjelenése után tett németországi útja. Útinaplójából kiderül, hogy a meglátogatott híres orvosok, természetbúvárok némelyikét meg is ajándékozta disszertációja egy-egy példányával. Jénában, a német természetbúvárok és orvosok vándorgyűlési mozgalma 1822-ben elindító Lorenz Oken (1779–1851) „disszertációmát szívesen vette”.<sup>13</sup> Nagy nem említi, Korbuly viszont igen, Weimarban, a német költőfejedelmek és jeles természetbúvárnak, Goethének ajándékozott értekezést: „Dissertationmmal udvaroltam neki, melyet szívesen fogadott... s azonnal el kezdte nézegetni”.<sup>14</sup> Berlinben viszont a kor „orvosfejedelme”, Christoph Wilhelm Hufeland (1762–1836) dicsérei meg Baloghot: „Sie sind der Verfasser Dissertation de evolutione etc. Sie haben sich dadurch der gelehrten Welt vortheilhaft bekannt gemacht”. Nagy Károly fordításában: „Ön a „Fejlődés disszertáció”-jának szerzője, Ön ezáltal a tudós világot juttatta előnyökhöz”.<sup>15</sup> Bár Balogh nem említi, de valószínűsíthető, hogy Frankfurtban megajándékozta Samuel Thomas von Soemmeringet (1755–1830) is, aki megmutatta vendégének gazdag anatómiai múzeumát. „Sokáig beszélünk a Gall tudományáról is, melynek ő nem egészen jó barátja, noha a Craniológiát becsüli, de nem az agyvelő funcióiról való tanításait Gallnak”.<sup>16</sup> Heidelbergben nem találkozott a magzati agy fejlődéséről tanulmányt írt Tiedemannal, találkozott viszont „az igen okos” Max. Joseph Chelius (1794–1876) sebészprofesszorral, akivel mindenféleképpől sokáig beszélgetett.<sup>17</sup> Chelius neve később ismertté válik Magyarországon is, hiszen 1822-ben kiadott *Handbuch der Chirurgie* c. munkáját Bugát Pál és két diákja, Smalkovics Mihály és Kun Tamás *Sebészség* címmel lefordítja magyarra (megjelent négy kötetben, 1836–44 között).



Részben az út során elajándékozott példányok alapján készülhettek el azok a recenziók, amelyek a *Hufeland Bibliothek der praktischen Heilkunde* 4. számában már 1824-ben (tehát még a német út előtt!), az Oken által 1816-tól kiadott *Isis* című enciklopédikus folyóirat 3. füzetében, 1826-ban, illetve a kor híres orvosi lapjában a *Medicinisch Chirurgische Zeitung* 29. pótkötetében jelentek meg Innsbruckban.

A „senki sem próféta saját hazájában” mondás Baloghra is érvényes. Nincs tudomásunk róla, hogy foglalkozott volna valaki disszertációjával – kivéve a fentebb elemzett 1826-ban megjelent „kivonást”. Tíz évvel Balogh disszertációjának megjelenése után, 1833-ban és már magyar nyelven – de latin címmel is: *Fragmenta anthropognostica* – adta ki „Emberesmertető töredékét” a pesti orvosi karon Patzek Károly (1807–1876). Disszertációjában kitér a Gall-féle kraniológia, „koponyatudomány” ismertetésére is, nem hivatkozik azonban Baloghnak e tant már tíz évvel korábban bemutatott értekezésére. Patzek művével elkezdődik a magyar kraniológiai kutatás.<sup>18</sup> Patzek valószínűleg felhasználta a pesti orvosi kar professzorának, Bugát Pálnak koponyagyűjteményét.

Németországi útjáról hazatérve, Balogh gyakorló orvos lett Pesten, de érdeklődése az agy működése, illetve az agynak helyet adó koponya iránt megmaradt. Már 1825-ben terjedelmes recenzióban ismerteti E. M. Bailly-nak, egy évvel korábban, Párizsban kiadott könyvét. A recenzió *Az Isten és az erkölcsi szabadság lételének megmutatása a Gall tudományából vett okokkal* címmel jelent meg a *Tudományos Gyűjtemény* V. füzetében.<sup>19</sup> 1829-ben pedig egy francia lap nyomán közli a *Doctor Gall* c. írását a *Felső Magyar Országgi Minerva* hasábjain.<sup>20</sup> Az írás a Párizsban élő, még hetven éves korában is érdekes, anekdotákkal fűszerezett előadásokat tartó Gall-t mutatja be. Nem tudjuk, szó szerinti fordításról van-e szó, mindenesetre alkalmas Balogh stílusának érzékeltetésére a németországi tömlöcök foglyainak koponyáit vizsgáló Gallról szóló anekdota: „Egy nap észrevesz egy embert, kinél a tolvajságra való hajlandóságnak, és a komédiásságra való minéműségeknek orgánjai igen ki voltak fejtődzve: „Hogy lophatott Kegyed? – így szól ehhez az emberhez – hiszem mint Színjászó szerencsét tehetett volna”. A szerencsétlen elhalaványodva, bámulva tekint reá s nem tudá, miként magyarázza ki ezen beszédet. Ő valóban Komédiás volt; mind eddig eltitkolá azt, s a fogházban még senki se tudta”.<sup>21</sup> A Gall életútját, életművét a legújabb ismeretek fényében bemutató dolgozat nem említi Balogh egyetlen Gall-lal is foglalkozó írását.<sup>22</sup>

Ismerve a disszertációjára adott pozitív külhoni reakciókat, hajlamát a kutatásra, kiváló nyelvtudását (latin, német, francia, angol) felmerülhet a kérdés: miért nem lett Baloghból egyetemi tanár Pesten (esetleg Bécsben)? Nos, az egyik ok valószínűleg református vallása lehetett – a pesti, bécsi katolikus egyetemeken nem lett volna esélye egy-egy tanári állásra kiírt pályázaton. 1831 után pedig egyenesen persona non grata lett a pesti orvosi karon. Az ehhez vezető történések sorozatát ma „Conversations-lexikon-pör” néven tartjuk számon – korabeli dokumentumai megtalálhatóak a *Tollbarcok* című kötetben.<sup>23</sup> A Balogh nevét országosan híressé/hírhedtté tevő „pör” kulcsszava egyezik Balogh orvosi értekezésének kulcsszavával: „agyvelő”.

### Balogh és Bugát „pennaharca” az „agyvelő” körül

Közismert, hogy a Magyar Tudós Társaság megalapításának egyik döntő eseménye Széchenyi István gróf felajánlása volt. Erre Pozsonyban az országgyűlésen került sor 1825. november 3-án. A németországi tanulmányútjáról hazatérő Balogh Pál pár nappal később érkezett meg Pozsonyba a közeli Bécsből. Több mint tíz napot időzött a koronázó városban. Többször részt vett a diéta ülésein, így bizonyára értesült a november harmadikán zajlott eseményről. Ekkor még nem sejtette, hogy a munkáját majd érdemben csak 1830-ban „a magyar nyelvnek min-



den tudományban és szép művészetben gyarapítására felállított Nemzeti Tudós Társaság” már 1831-ben levelező taggá választja őt. A tagságot „a magyar nyelv és literatura elősegítése tekintetéből” végzett tevékenysége alapján nyerte el.

A tagok kiválasztásában az Igazgató Tanácsot – amelynek tagja volt az a Péchy Imre is, kinek 1823-ban Balogh a disszertációját ajánlotta – az a „tekintet” vezette, hogy „rendes taggá, tudományáról s különösen magyar nyelven kiadott munkái által esmeretes író lehet”.<sup>24</sup> Ezért történhetett meg, hogy a német egészségnevelő könyvek fordítója, Horvát József rendes tag lett a természettudományi osztályban,<sup>25</sup> viszont a maga korában híres, ötkötetes latin nyelvű orvosi élettan, a *Physiologia Medicinalis* szerzője, Lenhossék Mihály még csak a levelezői tagságig sem juthatott el – nem magyar nyelven vált „esmeretes” íróvá!<sup>26</sup> Balogh viszont a *Tudományos Gyűjteményben* megjelent kitűnő tanulmányai, könyvismertetései, németországi útinaplója alapján már igencsak „esmeretes” író volt. Sőt, jelent meg már magyar nyelvű könyve is, amely homeopatai szempontokból szól a kávéról, mint orvosságról.<sup>27</sup>

Baloghra azonban nemcsak a Tudós Társaság figyelt fel, hanem Wigand Ottó pesti könyvkereskedő is. A Göttingenben született Otto Wigand (1795–1870) aki előbb Kassán, majd 1827-ben Pesten alapított „könyvkereskedést” (kiadót), jól ismerte kollégája, a lipcsei F. A. Brockhaus által kiadott és már hét kiadást megért *Conversations Lexikon*t. 1830 elején elhatározta, hogy kiadja ennek magyar változatát. Munkatársnak kérte fel Kisfaludy Károlyt is, a fiatal romantikus íróknak – Vörösmarty, Bajza, Schedel (Toldy) – fórumot adó *Auróra* szépirodalmi zsebkönyv kiadóját, az ún. Auróra-kör vezérét. Az akkor már nagybeteg – 1830. nov. 21-én elhunyt – irodalmi vezér a feltétellel vállalta a közreműködést „ha Vörösmarty, Schedel és Bajza is ott lesznek”.<sup>28</sup> Wigand – Döbrentaire hivatkozva – Schedelt nem kívánta munkatársnak. Mindketten, Döbrentei Gábor és az orvosdoktor Schedel (később Toldy) Ferenc is az „Akadémia” titkára szeretett volna lenni – innen örökös rivalizálásuk egyik forrása. Wigand egy hónap múltán megjelenteti „írói” névsorát – egyetlen Auróra-kör tag sem szerepel köztük. A névsor mellett nyilvánosságra hozta *A tudományok és mesterségek közönséges tára* címmel tervezett lexikon „planumát” és három „próbalapját” – ezek közt az „Agyvelő” szócikket, amelynek szerzője Balogh Pál volt. A szócikk teljes terjedelmében olvasható az Almási Balogh Pál halálának 125. évfordulója alkalmából kiadott kötetben.<sup>29</sup>

A már korábban is háborgó Auróra-kör és szimpatizánsai ekkor indítják meg „pennaharcukat”, amelyet az utókor „a Conversations-lexikon-pör” néven ismer. Wigand tervezett lexikonjának ugyanis *Conversations-Lexikon* (Társalkodási Tár) lett volna az alcíme. A „pör” prominens képviselője két orvosdoktor lett: Balogh Pál, Pest keresett gyakorló orvosa és Bugát Pál, az egyetem orvosi karának professzora. Balogh 36, Bugát 37 éves, mindketten ugyanazon orvosi kar végzettjei, Bugát már az Akadémia rendes tagja, Balogh a levelező tagság várományosa. Mindketten „esmeretes” magyar írók – Balogh 1831 előtti irodalmi terméséről már szóltunk –, Bugát elsősorban mint fordító jeleskedik. 1828-ban két kötetben kiadja a német A. F. Hempel könyvét *Az egészséges emberi test bonctudományának alapvonatai* címmel és sokan neki tulajdonították Hahnemann *Organon*-ának magyarítását is, 1830-ban.<sup>30</sup>

Bugát, akinek Hempel-fordításáról Vörösmarty azt írta a *Tudományos Gyűjteményben*, hogy „a nyelvre s literatúrára befolyása lehet”,<sup>31</sup> e „befolyást” abban látja, hogy az utána következő szerzők kötelesek az általa javasolt műszavakkal élni. A Wigand által terjesztett próbalapon viszont látnia kell, hogy Balogh a „cerebrum”-ot nem „agy”-nak, hanem „agyvelő”-nek fordítja. A téma annál inkább is megragadta Bugátot, hiszen annak idején, 1818-ban inaugurális disszertációját „de Enkephalítide”, azaz az agyvelőgyulladásról készítette.<sup>32</sup> Attól tartva tehát, hogy a leendő lexikon bonctani szócikkeiben hasonló, a Bugát-féle ajánlásokat mellőző szavak fordulnak majd elő, tollat ragad és a *Tudományos Gyűjteményben* „Igazítás”-t



tesz közzé. Mivel az „Igazítás-t” egy közelmúltban megjelent tanulmány részletesen ismertette,<sup>33</sup> mi most csak arra utalunk, miben látja Bugát a Baloghtól elvárható „igazítás” lényegét: „... kérjük ki egymás tanácsát, fogjunk kezét, ha valami jót fedezett föl közülünk valamelyik fogadjuk azt el háládatossággal, pártfogoljuk, terjesszük azt...”<sup>34</sup>



Balogh joggal kérdezhetette: s e „közülünk valamelyik” miért csak Bugát lehet? Nem meglepő tehát, hogy a *Tudományos Gyűjtemény* következő kötetében közzéteszi terjedelmes „Vissza-Igazítás” c. tanulmányát. A Bugát által hibáknak tekintett tételekből kiindulva, a „Vissza-Igazítás” tulajdonképpen az orvosi nyelvújítás szabályait adja közzé (a továbbiakban csak a hivatkozott oldal számát adjuk meg):



– szórővidítés (agyvelő/agy): „A nyelv tökéletesítése nem abban áll, hogy a szavakat minden ok nélkül, s szabad kény szerint megkurtítsuk, hanem abban, hogy azzal gondolatainkat, s érzéseinket kimerítőleg, csinosan és a mennyire lehet praecise kitehessük” (119. o.);

– az „orchis” nem tökzacskót, hanem tökgolyót jelent: „Nagy hiba az is, mikor valakinek pusztá auctoritásán építvén, elfogadunk, s mestermívi szóvá magasztalunk valamely szót a nélkül, hogy annak aetimológiáját, s észokát sejszük” (120. o.);

– idegen szavak használata: „Egy mívelt és tudományos méltóságra emelkedett nyelv sincsen, melly magában mindent feltaláljon, mert az esmereteknek minéműsége és mennyisége, minden Nemzetnél különböző, s ennél fogva sokféle képű lévén, csaknem lehetetlen, hogy egyik a másikatól valamely idegen szót s kifejezést által ne vegyen” (121. o.).

S mivel Bugát kiemelten hivatkozik a „bonctudományában” megadott irány – azaz a latin/görög terminusok magyarítása – követésére, Balogh így vág vissza: „...én azt tartom, hogy a teljes purizmusra való törekedés olly nyavalya, melly végre szógyártás dühévé válik, s tulságokra kapja az embert.” (127. o.) Majd pár sorral alább így oktatja ki a kritikát nehezen elviselő Bugátot: „A kik szógyártásra szentelék idejüket s elméjüket, szükség, hogy csinálmányaikat teljes szerénységgel közöljék, s készen legyenek reá, hogy azokat a Publikum kéméltetlenül megbírálja, és azokat vagy kedvében veszi, vagy feledékenységre kárhoztatja; de haragra ne lobbanjanak azért, ha valaki azokat el nem fogadja” (128. o.). Balogh azon állítását, hogy Bugát az anatómiát túlzott purizmusra való törekvésével annyira „elnehezíté, hogy... százszor könnyebben meglehet tanulni a német, vagy akármely idegen nyelv segédelmével” (124. o.), alátámasztja egy kevésbé ismert tény: Hempel említett német nyelvű könyvét Saphir Zsigmond orvosdoktor 1831-ben latinra (!) fordítva adta ki Pesten.<sup>35</sup> S talán az is Balogh igazát támogatja, hogy a pesti orvosi karon 1830/31 és 1847/48 között csak Hempel *Anfangsgründe der Anatomie* c. német nyelvű munkája tartozik a „köteles orvosi tankönyvek” közé<sup>36</sup> – a Bugát-féle magyar változata nem!

Balogh a dolgozatát felhívással zárja: „Hazámfiak! Literatúránk baráti és művelői; hagyjuk el egyszer valahára ... (a) philologiai csatázásokat. Az előmenetel nem az új szavak koholásában áll... hanem a szép és komoly tudományoknak szorgalmatos művelésében. Míg mi egymást örökké leczkézzük, grammatizáljuk, egymásnak szemére nyelvtudatlanságot lobbantunk, addig más Nemzetek, a tudományoknak roppant mezején, új meg új elfoglalásokat tesznek, s bennünket mindég messzebb hagynak” (128. o.).

Az idézett felhívás ellenére volt még egy pengeváltás, sőt Bugát barátja, Vörösmarty még egy gúnyversben is támadta a „balog” Baloghot. A vitába a két főszereplőn kívül többen is bekapcsolódtak mind a két táborból. Bajza a *Felső Magyar Országai Minerva* hasábjain „figyelmezteti” Wigandot: „ez ügy... a nemzetnek ügye”, mivel a lexikon „fejledező literatúrában hatalmas pót-léka a tudományok azon ágainak, melyekben még kimerítő munkák nincsenek”... ezért „javallanám, ha a főszerkesztés inkább több férfiakra bíztnék”.<sup>37</sup> Bajza egyébként hosszú levelekben tudósítja a nyugat-európai tanulmányúton lévő barátját, Schedelt – ő is találkozik Goethével – a



„pör” aktuális történéseiről. 1830. június 19-én pl. ezt írja: „Bugát recenziója az agyvelőről, mint recenzió semmit sem ér... Bugát felelt Balognak (*sic!*) általad dicsért válaszára (vagy inkább Vörösmarty, én, Stettner és Károly feleltünk, mert Bugátnak egy csepp polémiai tehetsége sincs, s nélkülünk Balog (*sic!*) által agyonverettet volna – de ez titok maradjon, a legnagyobb titok) s Balog (*sic!*) egészen tönkre van téve, s még Széchenyi is, kinek Balog (*sic!*) házidoktora, azt mondta, hogy Balog (*sic!*) rettentően megjárta a Bugáttal való veszekedéssel...”<sup>38</sup>

Rövidre zárva a történetet: az Auróra-kör kritikái, Bajza „figyelmeztetése” ellenére 1831-ben Wigand megindítja *Közhasznu Esmeretek* Tára címen a pört kiváltó lexikont. Ez volt az első betűrendes magyar lexikon, a korábbiak „szakrendesek” voltak, pl. Apáczai Csere János *Magyar Encyclopaedia*-ja.<sup>39</sup> A lexikon címlapja nem tüntet fel (fő)szerkesztőt, a szócikk tartalmáért a szócikk írója felel. Balogh Pál nemcsak orvosi szócikkek „írója”, az ábrán szereplő kötetben pl. a „Mész (Mészföld)” szerzője a 105–106 oldalakon. A teljesség kedvéért jegyezzük meg: munkatársa volt a lexikonnak Balogh bátyja, a szintén sárospataki diák Almási Balogh Sámuel (1786–1867) lelkész is – ő elsősorban filozófiai témájú szócikkeket dolgozott fel (a most emlegetett kötetben pl. a „Metaphysica” szócikk szerzője A. B. S. szignóval). A lexikonnak 12 kötete jelent meg, az utolsó 1834-ben. 1844-ben Heckenast olcsó kiadásban újra kiadta, ami jelzi, hogy Bajzáék aggodalma ellenére jó, megbízható lexikon lett belőle.

Az Auróra-kör tagjai azonban nem így látták: a külföldi útjáról hazatért Schedel az 1831-ben induló *Orvosi Tár* hasábjain – szerkesztője Bugát és Schedel – „jelentést” tesz a *Közhasznu Esmeretek* Táráról. Természetesen kifogásolva, hogy a lexikon „írója”, Balogh Pál, nem a Bugát által ajánlott szavakat használja.

Balogh a „pörben” mellette állók által alapított *Sas* című folyóiratban reagált: „A közhasznu esmeretek tárának olly sokszor feszeg tett, mérgesen feszegetett plánuma az, hogy belőle minden míveltségre just tartó ember, a közönséges társalkodási körben előforduló tudományos dolgokról, rövid, de a mennyire lehet kielégítő esmereteket meríthessen. Ezen cél elérésére elmulthatatlanul szükség, hogy az olly nyelven legyen készülve, mellyet mindenki azonnal érthessen, mert nincsen mindennek ideje, módja és készülete arra, hogy a neologus urak koholmányain studirozzon, azokat találgassa... Egy illy munkát, tehát, a prof. Bugát szerencsétlen nyelvével előnteni megbocsáthatatlan vétek volna...”<sup>40</sup>

S mi volt a Conversations-lexikon-pör legfőbb hozadéka a magyar orvosi nyelv számára? Talán az, amit a kiváló orvostörténész, Magyary-Kossa így fogalmazott meg közel száz év elteltével: „Annyi bizonyos, hogy Bugát fáradhatatlan agitációjának volt egy igen értékes eredménye, az tudniillik, hogy mindenkinek lelkében gyökeret vert a meggyőződés, hogy magyar nyelven is, tudományos formában ki lehet fejezni bármilyen ismeretet. Megszületett a nyelv iránti bizalom”.<sup>41</sup>

## Jegyzetek

- 1 Fenyő István: Az irodalom reszpublikájáért. Irodalomkritikai gondolkodásunk fejlődése 1817–1830. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976. 83. o.
- 2 Monok István – Buda Attila: A magyar bibliofília képeskönyve. Korona Kiadó – Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 2006. 190. o.
- 3 Kapronczay Károly – Vizi E. Szilveszter (szerk.): Híres magyar orvosok. (Első kötet), Galenus Kiadó, Budapest, 2000.
- 4 Nagy Károly: Dr. Almási Balogh Pál életútja 1794–1867. Nagybarca-Ózd, 1992.
- 5 Dörnyei Sándor: Régi magyar orvostudományi értekezések 1772–1849. Első kötet. Borda Antikvárium, Budapest, 1998. 20. o.



6 Fenyő István, i. m. 83. o.

7 Heinz Schott: A medicina krónikája. Officina Nova, Budapest, 1993. 252–253. o.

8 Uo. 233. o.



9 Defermon: Kivonás A „Buletin Universel des Sciences et de l’industrie, Publié sous la Direction de le baron de Ferussac” című folyó írás 1825–diki Octoberi Füzetéből, az Orvosi Tudományok szakaszából. = Tudományos Gyűjtemény, 1826, VI. kötet, 116–120. (idézte: 119. o.).



10 Defermon, i.m. 120. o.

11 Defermon, i.m. 116. o.

12 Nagy Károly, i. m. 27–43.; Korbuly György: Almási Balog Pál „Némethoni napló”-ja 1825-ből. = Gyógyászat, 78. évf. 1938. 227–228, 240–242, 252–258. o.

13 Nagy Károly, i. m. 36. o.

14 Korbuly György, i. m. 242. o.

15 Nagy Károly i. m. 38. o.

16 Korbuly György, i. m. 256. o.

17 Nagy Károly, i. m. 41. o.

18 Bugyi Balázs: A hazai antropológia néhány korai írása. = Comm. Hist. Artis Med. (Orvostörténeti Közlemények), 1979. 87–88. kötet, 261–268. (idézte: 265. o.).

19 B. P.: L’existence de Dieu... Par E. M. Bailly. Paris, Delaunay, 1824. in 8. = Tudományos Gyűjtemény, 1825, V. füzet, 96–118. o.

20 A. Balogh Pál: Doctor Gall. (Petit Courier des Dames. Fevrier 1828. l. 52.) = Felső Magyar Országi Minerva, 1829. október, 785–788. o.

21 Uo. 788. o.

22 Walsz Róbert: A phrenologia, a cerebralis lokalizáció elvetélt kalandja (Franz Joseph Gall: 1758–1828). = Orvosi Hetilap, 139. évf. 1998. 3025–3031. o.

23 Szalai Mária (szerk.): Tollharcok. Irodalmi és színházi viták 1830–1847. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1981. 7–124. o.

24 Juhász István (szerk.): Tudományos Gyűjtemény 1817–1841. Második kötet. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1985. 245–246. o.

25 Kiss László: Horvát József (1794–1849), az első vidéki orvos akadémikus hozzájárulása a Tudós Társaság nyelv-művelő céljának eléréséhez. = Magyar Orvosi Nyelv, XIV. évf. 2014. 87–90. (idézte: 87. o.).

26 Kiss László: Kísérlet az id. Lenhossék Mihály körüli rejtélyek feloldására – születésének 225. évfordulóján. = Orvosi Hetilap, 139. évf. 1998. 311–313. o. (idézte: 311. o.)

27 A(lmási) B(alogh) P(ál): A kávé munkálatjai Hahnemann... után. Buda, 1829.

28 Szalai Mária, i. m. 9. o.

29 Nagy Károly, i. m. 111. o.

30 Kiss László: Ki volt Hahnemann Organon-jának első „magyarítója”? = Orvosi Hetilap, 131. évf. 1990. 2552–2253. o.

31 Batári Gyula: A „Tudományos Gyűjtemény” orvosi vonatkozásai. = Comm. Hist. Artis Med. (Orvostörténeti Közlemények) 1975. 75–76. kötet, 85–98. o. (idézte: 93–94. o.).

32 Dörnyei Sándor, i. m. 106. o.

33 Minya Károly: Orvos nyelvészek vagy nyelvész orvosok? Almási Balogh Pál vitája Bugát Pállal. = Magyar Orvosi Nyelv, XIV. évf. 2014. 44–49. o. (idézte: 45. o.)

34 Bugát Pál: Igazítás. = Tudományos Gyűjtemény. 1830. 2. kötet, 119–123. o. (idézte: 123.o.)

35 Györy Tibor: Magyarország Orvosi Bibliográfiája 1472–1899. Athenaeum, Budapest, 1900. 2. o.

36 Hógyes Endre: Emlékkönyv a budapesti Királyi Magyar Tudomány Egyetem Orvosi Karának multjáról és jelenéről. Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, Budapest, 1896. 117. o.

37 Szalai Mária, i. m. 11, 12, 15. o.

38 Szalai Mária, i. m. 72–73. o.

39 N. L. (Négyesy László): Enciklopédia. A Pallas Nagy Lexikona. VI. kötet, Budapest, 1894. 150. o.

40 A. Balogh Pál: Némely észrevételek dr Schedel jelentésére a közhasznú esmeretek tárarúl. = Sas, 1831. IV. kötet, 136–146 (idézte: 136. o.)

41 Magyary-Kossa Gyula: Bugát Pál és a magyar orvosi nyelv. = Orvosi Hetilap, 71. évf. 1927. 389–392. o. (idézte: 390. o.)